

OCALAŁE ARCHIWALIA Z CZASÓW DIECEZJALNYCH RZĄDÓW
ARCYBISKUPA KARDYNAŁA ADOLFA BERTRAMA (1914 — 1945)

Rządy kardynała Adolfa Bertrama w diecezji wrocławskiej przypadły na okres stosunkowo bardzo trudny, ponieważ obejmuje on dwie wojny światowe i czas międzywojenny, bogaty w następstwa w każdej niemal dziedzinie życia. Okres tych rządów jest stosunkowo długi, ponad trzydziestoletni, musiał on więc siłą konieczności wycisnąć pewne piętno na życiu diecezjalnym¹.

Jeśli chodzi o materiały archiwalne, to w czasie wojny 1945 roku większość ich padła pastwą płomieni w pałacu arcybiskupim. Ocalałe archiwalia z czasów rządów diecezją kardynała Bertrama są zaledwie częścią bogatych zbiorów odnoszących się do spraw kościelnych na Śląsku. Archiwalia po kardynale Bertramie znajdują się obecnie w Archiwum Archidiecezjalnym we Wrocławiu i po uporządkowaniu zakończonym w 1954 r. stanowią one zespół archiwalny opatrzony sygnaturą I. A 25 a—z. Pod względem treściowym charakterystyka ich przedstawia się następująco.

1) Dział I. A 25 a: obejmuje 93 jednostki inwentarzowe dotyczące takich zagadnień, jak: alkoholizm, klasztor na Górze św. Anny w 1941 r., sprawy wsiadłeńcze, agitacja za odłączeniem austriackiej części diecezji wrocławskiej w 1891 r., apostołstwo chorych, stosunek do prac Rosenberga, kardynał Faulhaber, stosunek do Starego Testamentu, alumnat, administrator apostolski w Warthegau, msze wieczorne, administracja czeskich parafii, odpusty, ruch abstynencki, zbiorowe absolucje wiernych w czasie wojny i związane z tym duszpasterstwo polskie, Adolf Hitler-Schule.

2) Dział I, A 25 b — liczy 165 jednostek inwentarzowych o treści: konferencje biskupów (1868 — 1944), sprawa osiedleńców w Brazylii, brak księży na Bukowinie, list kard. Bertrama do Hitlera, zamek w Jaworniku, arcybiskup Gröber, projekty budowy arcybiskupiego seminarium, duszpasterstwo robotników sezonowych (1939 r.), reforma rolna, dzieci z nadbałtyckich krajów i ich ochrona przed gruźlicą, bułgarski Czerwony Krzyż, beneficjaci elektorskiej kaplicy, biuro porady w wyborze powołania, historia biblijna, stypendia mszy bi-

¹ Por. K. Engelbert, *Adolf Karäinal Bertram, Fürstbischof von Breslau 1914 bis 1945*, (Archiw für schlesische Kirchengeschichte 7, 1949, s. 7—37). Z bibliografii zebranej przez R. Samulskiego pt. *Kardinal Bertram — Bibliographie* (tamże str. 189—249), dowiadujemy się, że zestawienie prac ogłoszonych przez Bertrama obejmuje 580 pozycji a o Bertramie 136.

nowanych, skargi katolików niemieckich w Warthegau, obsada stanowisk w kapitule metropolitalnej, przepisy pogrzebowe, zamknięcie drukarni, sprawa polskich nabożeństw (sygn. b, 113), stowarzyszenie obrony ojczyzny, duszpasterstwo górników, biskupia komisja w Sudetach, opieka nad Niemcami za granicą, biskupstwo miśnieńskie, dyspensa od brewiarza, biskup Maksymilian Kaller, Kościół w Warthegau, Sudetach i Katowicach (b, 143), bonifratrzy we Wrocławiu, kościół Św. Jadwigi w delegaturze berlińskiej, pielgrzymki mężczyzn do Barda Śląskiego (r. 1938), akademie w Braniewie, fundacja pod wezwaniem Ducha Św. w Bytomiu.

3. Dział I, A 25 c — zawiera 67 jednostek inwentarzowych, wśród których ważniejsze odnoszą się do sprawy zjednoczenia na Górnym Śląsku duszpasterstwa robotników wędrownych, następnie mamy komisariaty dla Śląska wschodniego, zachodniego, Freiwaldau, kardynał Adolfa Bertrama, rezolucje Polaków, Collegium Germanicum, kardynał Piotr Gasparri, diecezja chełmińska i jej częściowe przyłączenie do Gdańska (r. 1921), duchowieństwo a NSDAP., cenzura książek, listy kardynała Pacelliego, sprawa celibatu, konferencje biskupów austriackich, listy do kardynała Bertrama (1927—1944), wychowanie chrześcijańskie w narodzie niemieckim, Campo Santo w Rzymie, emigracja katolików do Kanady, misje katolickie w Chinach, zajmowanie kościołów przez sekty czesko-słowackie, krzyże w szkołach, częściowe listy nuncjusza Orsenigo, list biskupa Adamskiego do kard. Bertrama o stosunkach kościelnych w diecezji katowickiej i w Poznaniu (12 III 1940, sygn. c. 57—58, 60—65, teczka 6).

4. Dział I, A 25 d — zawiera 54 jednostki inwentarzowe o treści następującej: memoriały z dnia 10 XII 1941, 18 XII 1942, sprawa niemieckiego śpiewu kościelnego oraz diecezjalnego śpiewnika i modlitewnika, rytuał diecezjalny, diecezja katowicka (d. 7, 54), muzeum diecezjalne, katedra wrocławska, kwestia pojedynków, memoriał do Hitlera, niemiecki i polski język w nabożeństwach (d. 40), los Kościoła i jego biskupów w Polsce 1939, 1940, 1941 (d. 7), zakłady dla emerytów, szkoły niemieckie, Gdańsk (d. 41—48, teczka 1), Niemcy — Litwa, Stowarzyszenie niemieckich katolików w Polsce (d. 54), prośba Seminarium Duchownego w Kielcach o podręczniki naukowe w języku łacińskim w 1941 r. (d. 59).

5. Dział I, A 25 e — ma 68 jednostek inwentarzowych. Pod względem treściowym mamy tutaj: listy do żołnierzy (1939—1944), zajmowanie klasztorów, uroczystości eucharystyczne, encykliki „*Rerum novarum*”, nominacja i konsekracja biskupa berlińskiego Deitmera, wrocławskiego Ferche, Wojciecha, sprawa rekolekcji, kongres eucharystyczny w Budapeszcie, wyniesienie biskupstwa wrocławskiego do godności arcybiskupstwa (1930 r.), sprawa Warmii (d. 34, 42), język polski w nabożeństwach na Górnym Śląsku w 1939 r. (d. 50), sprawy polskie na Górnym Śląsku (d. 64, 66), mianowicie — debaty nad sprawą polską w parlamencie w 1908 r., „*Kölnische Volkszeitung*” z 25 VII 1908 o kardynale J. Koppie i Polakach, obchód ku czci Kościuszki w Poznaniu 1917 r. (e. 64), podatek dochodowy, eucharystyczne tygodnie rodzinne, rozwój ruchu polskiego na Górnym Śląsku w 1919 r. (e. 66), posiadłości biskupstwa wrocławskiego w austriackiej części Śląska (e. 1—4, teczka 11), kard. Bertram i polscy katolicy, duszpasterstwo w Warthegau (list kard. Bertrama-Breitinger — dr Lammer, szef kancelarii państwowej, sygn. e. 36, teczka 7), nabożeństwo w języku polskim, szczególnie na Górnym Śląsku 1931 r. (e. 47—52, teczka 3).

6. Dział I, A 25 f — w 57 jednostkach inwentarzowych informuje o takich sprawach, jak udzielanie sakramentu bierzmowania w latach 1942—1944, zagadnienie sterylizacji, przepisy postne, ruch bezbożniczy, duszpasterstwo uchodźców.

7. Dział I, A 25 g — jednostek inwentarzowych 109. Tutaj należy prawo z dn. 1 XII 1936 HJ (Hitler Jugend), apostołstwo modlitwy, małżeństwa mieszane, moralność płciowa, amoralna literatura, regulacja urodzin, sprawa „Germanentum und Christentum“, gratulacje z okazji kardynalatu Bertrama, agitacja polska proboszcza Koziołka (g. 58), sprawa Gestapo, język w nabożeństwach na Zaolziu, list do kard. Bertrama (21 VI 1940) o skasowaniu polskich nabożeństw w diecezji katowickiej, aresztowanie księży i wysyłka ich do Dachau (g. 58—63, teczka 3), sprawy bankowe.

8. Dział I, A 25 h — 52 jednostki inwentarzowe — posiada między innymi materiały odnośnie do sióstr jadwizanek, pomoc dla sudeckiego duchowieństwa, korespondencję i wycinki prasowe z lat 1920—1921 o agitacji duchowieństwa na Górnym Śląsku przeciw Niemcom (h. 48).

9. Dział I, A 25 i — w 21 jednostkach inwentarzowych mamy zawarte sprawy odnoszące się do antyniemieckiej agitacji duchownych na Górnym Śląsku (i. 8), Institutum Sororum Cordis Jesu, instrukcje dla archiprezbiterów, inwentarz zamku w Jaworniku, inwentarz pałacu biskupiego we Wrocławiu, intronizacja Bertrama w 1914 r., położenie katolików w Irlandii.

10. Dział I, A 25 j — liczy 57 jednostek inwentarzowych, które odnoszą się do egzaminu jurysdykcyjnego, postu eucharystycznego, Żydów, do miasta Jawornik, jego zamku, parku, archiwum i muzeum, do duszpasterstwa młodzieży, jubileusz w 1933 r., stowarzyszeń młodzieżowych 1929—1938, katolickiego uniwersytetu w Tokio, kwestii językowej w Jabłonkowie (j. 56).

11. Dział I, A 25 k — zawiera 197 jednostek inwentarzowych — o następującej treści: zjazdy katolickie, konwikt chłopców w Gliwicach i Głogowie, katolicycy profesorowie filozofii, historii, prawa kościelnego, walka z niemoralnością, walka z katolickimi stowarzyszeniami, szkoła wyznaniowa, prasa katolicka, reforma katechizmu, katolickie nabożeństwa w Berlinie, katolicki ruch biblijny, sztuka chrześcijańska, sprawy wojenne (szpital w Widnawie, lektura w szpitalu, duchowieństwo w wojsku), koedukacja, pertraktacje konkordatowe 1933, konkordat, obozy koncentracyjne, proces Korfantego 1903 r., listy kard. Puzyry do kard. Koppa (egzemplarze gazety „Górnoślązak“, napastliwy list z Warszawy 27 III 1904 do kard. Koppa z dopisem „Antonius, ein Mitglied des Warschauer Dom-Capitels“, sygn. k. 130), walka o seminaria duchowne, archiwa kościelne, pertraktacje do pruskiego konkordatu 1921/1922, 1927, 1928, klasztory Dobrego Pasterza, marianki, magdalenki, samarytanki, urszulanki, wincentynki, franciszkanki, duszpasterstwo w Generalnej Gubernii (Kraków, Kielce) oraz Katowice (k. 195, 6, 7).

12. Dział I, A 25, l — mieści w sobie 48 jednostek inwentarzowych odnoszących się do takich kwestii, jak: szkoły gospodarcze, studium języka łacińskiego, dra Lasłowskiego, plan publikacji o wyborach na Górnym Śląsku (1, 4), ruch liturgiczny, kształcenie nauczycieli, palenie zwłok, czytanie książek zakazanych, Litwa.

13. Dział I, A 25 m — liczy 57 jednostek — treściowo dotyczą one mody, materiałów do zagadnień społecznych, dalej mamy list Möldersa, tłumaczenie

mszalika, duszpasterstwo wojskowe w czasie wojny, nowoczesne tańce, misje kanoniczne dla nauczycieli, stypendia mszalne, wino mszalne, spowiednicy zakonnic, zakony męskie na Śląsku, katedra moguncka.

14. Dział I, A 25 n — obejmuje 19 jednostek, mianowicie: nuncjatura berlińska, praska, problem niearyjskości, nudyzm, pomoc dla nauki niemieckiej, nędza dzieci wędrujących robotników, organizacje kościelne na czeskim Śląsku, konwikt w Nysie, stosunki w Norwegii.

15. Dział I, A 25 o — zawiera w sobie 36 jednostek o następującej treści: sierocińce, „wschodnio-niemiecka prowincja kościelna“, czyli metropolia we Wrocławiu, Prusy Wschodnie, życzenia polskich katolików na Górnym Śląsku odnośnie do polskiego języka w nauczaniu w 1914 roku (sygn. o, 9), sprawa podziału Śląska i diecezji wrocławskiej w 1920, 1921, 1922, 1925, 1929 r. (o, 28—34), troska o powołania kapłańskie, trzeci zakon Św. Franciszka, Górny Śląsk i kuria rzymska (o, 35), karty głosowania na Górnym Śląsku (o, 36).

16. Dział I, A 25 p — ma 108 jednostek inwentarzowych. Odnoszą się one do takich kwestii, jak: pruski konkordat, duszpasterstwo policji, kościół Św. Piotra w Rzymie, Stolica Apostolska, seminaria duchowne w Widnawie,unia protestancka, fundusz wspierania księży, personalia dotyczące kard. Bertrama (p, 21), Dom Księży Emerytów w Nysie, seminarium duchowne Albertinum, prasa, obsada probostw, Pax (stowarzyszenie austriackich księży), polityczno-polskie tendencje kleru czeskiego (p, 48), nieporozumienia polskich księży w Czechosłowacji (p, 33—51, teczka 2), zawieszanie polskich nabożeństw (p, 49) w 1939 r., polska nacjonalistyczna agitacja (p, 51), sprawy polskich robotników, ńców, wysiedlonych w latach 1942—1944 (p, 87—92, teczka 1), odgłosy prasy z czasów plebiscytu w 1920 r. (p, 97—104, teczka 6), wyższa szkoła polska w Bytomiu (p, 83), policyjne meldowanie członków katolickich stowarzyszeń młodzieży, polscy robotnicy cywilni 1940—1943 (p, 87—88), akademia pedagogiczna w Bytomiu (p, 98).

17. Dział I, A 25 r — w 95 jednostkach inwentarzowych podaje nam następujące sprawy: konkordat z Rzeszą Niemiecką 1933 r., nauka religii, teoria rasy, projekty obrzędowe komisji liturgicznej 1943 r., relacje o stanie diecezji (39—41), redemptoryści, różaniec, radio, *Mythus des. 20 Jahrhuderts* Rosenberga.

18. Dział I, A 25 s — 169 jednostek inwentarzowych — porusza: seminarium Albertinum, duszpasterstwo więźniów, statystykę zakonną, statuty palotynów, salwatorianów, upoważnienia duszpasterskie w czasie wojny, nabożeństwa szkolne, pedagogikę seksualną, pismo adresowane „Führer und Reichskanzler“ (s. 36), Bank Śląski, moralność a kąpieliska, duszpasterstwo marynarzy, święcenie niedzieli, święcenie niedzieli a NSDAP, stowarzyszenie studentów, Stolica Apostolska a Italia, statuty kapituły wrocławskiej (s. 95), zagadnienie sterylizacji z punktu widzenia moralno-kanonistycznego, sterylizacja a eugenika, prawo sterylizacji z 1933 r., stanowisko wobec *Mythus* Rosenberga, socjalizm a chrześcijaństwo, szkolnictwo.

19. Dział I, A 25 t — 63 jednostek — dotyczy sprawy rozdziału Kościoła od Państwa, testamentów duchownych, podziału Śląska i diecezji w 1918/1919 i 1922/1923 r. (t. 8—9), języka polskiego w kościołach Górnego Śląska (t. 49—51, 62—63, teczka 2), studium teologii, konwiktów teologicznych, wydziału teologicznego.

20. Dział I, A 25 u — 24 jednostki inwentarzowe — zawiera materiał do ujednostajnienia postu eucharystycznego, usiłowań unijnych Kościołów wschodnich, uniwersytetów.

21. Dział I, A 25 ü — 5 jednostek odnoszących się do planów arcybiskupstwa.

22. Dział I, A 25 v — liczy 150 jednostek inwentarzowych. Mamy tutaj uwagi do nowego konkordatu między Stolicą Apostolską a Niemcami, zniesionych parafii, pełnomocnictwa dla misjonarzy, misji ludowych, szkół ludowych, nauki religii w języku polskim (v. 24), głosy o utrakwistycznych nabożeństwach (v. 26), pokój wersalski, wizytację apostolską seminarium i konwiktów, wizytację zakonnych konwentów.

23. Dział I, A 25 w — liczy 57 jednostek inwentarzowych. Odnoszą się one przede wszystkim do takich zagadnień, jak kwestia mieszkaniowa, duchowieństwo świeckie, Instytut Misyjny duchowieństwa świeckiego, fundusz dla wdów i sierót, prawo wyborcze, życzenia ces. Franciszka Józefa dla kard. Bertrama w 1914 r., sprawy kościelne w Warthegau w czasie wojny (w, 49—57).

24. Dział I, A 25 z — liczy 32 jednostki inwentarzowe. Tutaj mamy poruszoną sprawę cygańską, cystersów, pewne zagadnienia polskie, jak polskie druki (*Droga do nieba, Kazania*, sygn. z, 20), naukę języka polskiego przez studentów teologii (z, 21), rozporządzenie o nauczaniu języka polskiego w Arcybiskupim Konwikcie Teologicznym z roku 1932 (z, 22), zabiegi o polskie biskupstwo na Górnym Śląsku (z, 23) i polską agitację na Górnym Śląsku (z, 24), szkoły mniejszości na Górnym Śląsku (z, 25), położenie niemieckich katolików w Polsce (z, 26), głosowanie na Górnym Śląsku (von Lama, sygn. z, 27).

Tak przedstawiają się ocalałe archiwalia z czasów rządów kard. Adolfa Bertrama, które mogą być przydatne przyszłemu historykowi badającemu te czasy i zagadnienia z nimi związane.

Wincenty Urban

PRACE ARCHEOLOGICZNE NA ŚLĄSKU

Z chwilą wyzwolenia Śląska spod panowania hitlerowskiego w roku 1945 wśród budowniczych podstaw nowego życia nie zabrakło pracowników naukowych, a w ich liczbie i archeologów. Dawne instytucje archeologiczne we Wrocławiu i na Śląsku leżały w gruzach, a w najlepszym razie uległy poważnej dewastacji. W takich warunkach w dużej mierze należało rozpocząć pracę od podstaw. Równocześnie przed archeologami wrocławskimi leżały pilne zadania: pogłębienie znajomości najstarszych dziejów naszej dzielnicy poprzez planowe prace wykopaliskowe mające na celu uzyskanie nowego materiału źródłowego i krytyczną ocenę dorobku burżuazyjnej archeologii niemieckiej i polskiej w zakresie najdawniejszych dziejów Śląska, w oparciu o nową marksistowską metodologię.

Prace wrocławskiego środowiska archeologicznego, jako centralnego ośrodka śląskiego, odbywały się w latach 1945—1954 w ramach organizacyjnych Zakładu Prehistorii Uniwersytetu Wrocławskiego i Muzeum Państwowego we Wrocławiu. Następnie powołane zostały do życia jeszcze dwie instytucje: Kierownictwo Badań nad Początkami Państwa Polskiego w r. 1949 i Inspektorat Ochrony Zabytków Archeologicznych w roku 1951. W roku 1954 Kierownictwo